

ДОМІНАНТИ ІНСТИТУЦІЙНОГО СЕРЕДОВИЩА І ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРНОЇ ДИНАМІКИ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Стадник В. В.,
Соколюк Г. О.,
Хомич Л. В.

Актуальність теми дослідження. Актуалізується проблема підтримання сталості розвитку національної економіки шляхом розбудови інституційного середовища інклюзивного розвитку.

Постановка проблеми. Все більше наголошується на необхідності вибору політики так званого інклюзивного розвитку, особливістю якого є залучення до вирішення соціальних і економічних проблем усіх верств населення [1; 2]. В Україні реалізація цих завдань дасть змогу досягти балансу цілей, заявлених у програмах економічного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сутність і завдання інклюзивного розвитку економічних систем в руслі концепції сталого розвитку досліджували Дж. Гупта [3], З. Дарвас [4], А. Базиліук [5], В. Геець [2], О. Продиус [6] і Тараненко [7], Л. Федулова [8] та ін. Багато дослідників розглядали проблему сталого розвитку через призму інституційних аспектів [9-13].

Виділення недосліджених частин загальної проблеми. Інклюзія розглядалась переважно в контексті рівного доступу до освіти, проте проблему слід розглядати ширше і шукати шляхи її вирішення в контексті удосконалення структури інституційного середовища України.

Постановка завдання, мети дослідження. Проаналізувати причини домінування в Україні екстрактивних інституційних чинників, охарактеризувати їх вплив на вибір конкурентних стратегій суб'єктів економічної діяльності та оцінити результати їх вибору з погляду структурної динаміки національної економіки і її конкурентоспроможності.

Метод або методологія проведення дослідження. В процесі дослідження використано методи статистичного аналізу, логічного узагальнення, наукової абстракції та синтезу.

Викладення основного матеріалу (результати роботи). Проаналізовано причини домінування в Україні екстрактивних інституційних чинників, охарактеризовано їх вплив на вибір стратегій поведінки суб'єктів економічної діяльності. Показано зв'язок їх вибору з результатами структурної динаміки національної економіки. Розроблено структурно-логічну схему механізму впливу інклюзивних інститутів на економічні процеси в Україні.

Галузь застосування результатів. Дослідження можуть використовуватись органами державного управління та місцевого самоврядування, суб'єктами господарювання, закладами освіти й науки у навчальній та науковій діяльності.

Висновки відповідно до статті. Інклюзивний розвиток має опиратися на модернізацію національної економіки, трансформацію імперативів економічного зростання за рахунок розвитку соціального капіталу країни, підвищення соціальної активності та залучення у процес якісних змін широких верств населення. Цьому сприятиме розбудова інституційного середовища у бік витіснення екстрактивних інститутів і розширення сфери впливу інститутів, що відповідають завданням інклюзивного розвитку.

Ключові слова: інклюзивні інститути, екстрактивні інститути, експорт, машинобудування, інклюзивний розвиток.

ДОМИНАНТЫ ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЙ СРЕДЫ И ОСОБЕННОСТИ СТРУКТУРНОЙ ДИНАМИКИ ЭКОНОМИКИ УКРАИНЫ

Стадник В. В.,
Соколюк Г. О.,
Хомич Л. В.

Актуальность темы исследования. Актуализируется проблема поддержания устойчивости развития национальной экономики путем построения институциональной среды инклюзивного развития.

Постановка проблемы. Все больше подчеркивается необходимость выбора политики так называемого инклюзивного развития, особенностью которого является привлечение к решению социальных и экономических проблем всех слоев населения [1, 2]. В Украине реализация этих задач позволит достичь баланса целей, заявленных в программах экономического развития.

Анализ последних исследований и публикаций. Сущность и задачи инклюзивного развития экономических систем в русле концепции устойчивого развития исследовали Дж. Гупта [3], С. Дарвас [4], А. Базиліук [5], В. Геець [2], В. Продиус [6] и И. Тараненко [7], Л. Федулова [8] и др. Многие исследователи рассматривали проблему устойчивого развития через призму институциональных аспектов [9-13].

Выделение неисследованных частей общей проблемы. Инклюзия рассматривалась преимущественно в контексте равного доступа к образованию, однако проблему следует рассматривать шире и искать пути ее решения в контексте усовершенствования структуры институциональной среды Украины.

Постановка задачі, цілі дослідження. Проаналізувати причини домінування в Україні екстрактивних інституціональних факторів, охарактеризувати їх вплив на вибір конкурентних стратегій суб'єктів економічної діяльності і оцінити результати їх вибору з точки зору структурної динаміки національної економіки і її конкурентоспособності.

Метод или методология проведения исследования. В процессе исследования использованы методы статистического анализа, логического обобщения, научной абстракции и синтеза.

Изложение основного материала (результаты работы). Проанализированы причины доминирования в Украине экстрактивных институциональных факторов, охарактеризованы их влияние на выбор стратегий поведения субъектов экономической деятельности. Показана связь их выбора с результатами структурной динамики национальной экономики. Разработана структурно-логическая схема механизма влияния инклюзивных институтов на экономические процессы в Украине.

Область применения результатов. Исследования могут использоваться органами государственного управления и местного самоуправления, субъектами хозяйствования, учреждениями образования и науки в учебной и научной деятельности.

Выводы соответствию со статьей. Инклюзивное развитие должно опираться на модернизацию национальной экономики, трансформации императивов экономического роста за счет развития социального капитала страны, повышение социальной активности и вовлечения в процесс качественных изменений широких слоев населения. Этому будет способствовать развитие институциональной среды в сторону вытеснения экстрактивных институтов и сферы влияния институтов, соответствующих задачам инклюзивного развития

Ключевые слова: инклюзивные институты, экстрактивные институты, экспорт, машиностроение, инклюзивное развитие.

THE INSTITUTIONAL ENVIRONMENT DOMINANTS AND UKRAINE'S ECONOMY STRUCTURAL DYNAMICS FEATURES

Stadnyk Valentyna,
Sokolyuk Galyna,
Khomych Lilia

Relevance of the research topic. The problem of the national economy sustainability maintaining by building an institutional environment for inclusive development is relevant.

Problem statement. There is an increasing emphasis on the need to choose a policy of so-called inclusive development, the feature of which is the all population segments involvement in solving social and economic problems [1; 2]. In Ukraine, the implementation of these tasks will allow to achieve a balance of goals stated in economic development programs.

Analysis of recent research and publications. The essence and tasks of economic systems inclusive development in line with the concept of sustainable development were studied by J. Gupta [3], Z. Darvas [4], A. Bazyliuk [5], V. Geets [2], O. Prodius [6], I. Taranenko [7], L. Fedulova [8] and others. Many researchers have considered the problem of sustainable development through the prism of institutional aspects [9-13].

Selection of unexplored parts of the general problem. Inclusion was considered mainly in the context of equal access to education, but the problem should be considered more broadly and ways to solve it in the context of improving the Ukraine institutional environment structure should be found.

Setting the task, the purpose of the study. Analyze the reasons for the dominance of extractive institutional factors in Ukraine, characterize their impact on the economic entities choice of the competitive strategies and evaluate their choice results in terms of the national economy structural dynamics and its competitiveness.

Method or methodology of the study. In the research process the methods of statistical analysis, logical generalization, scientific abstraction and synthesis have been used.

Presentation of the main material (results of work). The reasons of extractive institutional factors dominance in Ukraine have been analyzed, their influence on the business entities' behavior strategies choice has been characterized. The connection of their choice with the results of the national economy structural dynamics has been shown. The structural and logical scheme of inclusive institutions mechanism influence on economic processes in Ukraine has been developed.

The field of application of results. The research can be used by public administration and local self-government bodies, business entities, educational and scientific institutions in educational and scientific activities.

Conclusions according to the article. Inclusive development should be based on the national economy modernization, the economic growth imperatives transformation through the development of the country's social capital, social activity increasing and involving population broad sections to the qualitative change process. This will be facilitated by the institutional environment development towards the displacement of extractive institutions and the expansion of the influence sphere of institutions that meet the inclusive development objectives.

Key words: inclusive institutes, extractive institutes, export, machinebuilding, inclusive development.

JEL Classification: A13, E20, H00, O17.

Актуальність теми дослідження. За значного ускладнення умов економічної діяльності у глобальному вимірі внаслідок пандемії Covid-19, особливої актуальності набуває проблема сталості розвитку – як суб'єктів господарювання, так і національних економік в цілому.

Постановка проблеми. Для України проблема сталості розвитку є надзвичайно гострою, оскільки пандемічний характер глобальної економічної кризи спричинив руйнування багатьох технологічних ланцюжків, у які вітчизняні промислові підприємства входили з великими труднощами в ході реалізації договору про асоціацію з ЄС. Багато таких ланцюжків виявились нестійкими до деструктивних чинників пандемії Covid-19 – ці чинники зумовили різкі коливання ринкової кон'юнктури. І найбільше – у зовнішньоекономічній діяльності, оскільки суттєво погіршилися умови перетину кордонів і виробники кінцевої продукції почали надавати перевагу постачальникам із своїх країн.

Це спричинило загострення соціальних проблем, зумовлених втратою традиційних робочих місць (на яких зайнята більша частина працездатного населення України). І це суперечить основним принципам концепції сталості розвитку – економічне зростання для підвищення добробуту широких мас населення. Тому все більше країн та міжнародних лідерів наголошують на необхідності вибору політики так званого інклюзивного розвитку, особливістю якого є залучення до вирішення соціальних і економічних проблем усіх верств населення та різних за статусом соціальних груп [1; 2]. В Україні ці завдання є не менш актуальними, а їх реалізація дасть змогу досягти балансу цілей, заявлених у програмах економічного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням сутності і завдань інклюзивного розвитку економічних систем в контексті концепцій економічного зростання займаються багато сучасних дослідників, як зарубіжних, так і вітчизняних. Зокрема, в руслі концепції сталого розвитку ці питання досліджували Дж. Гупта [3], З. Дарвас [4], А. Базилюк [5], В. Геєць [2], О. Продіус [6], І. Тараненко [7], Л. Федулова [8] та ін. Багато дослідників розглядали проблему сталого розвитку через призму інституційних аспектів [9-13]; у цьому контексті особливої уваги заслуговує відома праця Д. Аджемоглу та Д. Робінсон «Чому нації занепадають» [12], у якій вони, вслід за Д. Нормом [13], на прикладі багатьох країн показали зв'язок економічної динаміки із характером інституційного середовища, виділивши у ньому екстрактивні та інклюзивні інституції і підкресливши особливу роль інклюзивних інституцій у реалізації цілей сталого розвитку – через залучення до вирішення проблем соціально-економічного розвитку країни усіх верств населення. Вони підкреслили, що інклюзія має бути імперативом соціальної політики сучасної держави.

Виділення недосліджених частин загальної проблеми. Тривалий час інклюзія розглядалась переважно в контексті рівного доступу до освіти. Зокрема, О. Продіус, розглядаючи досвід інклюзивного розвитку в інших країнах, зосереджує увагу насамперед на їх досягненнях у скороченні нерівності у сфері освіти, що сприяє створенню умов для гармонійного розвитку усіх верств населення [6]. Слід відзначити вірний вибір нею сукупності країн для своїх досліджень – усі вони показують високу економічну динаміку. Основним висновком її дослідження є те, що інклюзія в освіті сприяє збільшенню рівня залучення населення (всіх соціальних груп) в підприємницьку діяльність у різних секторах національного господарства.

Однак, справедливо підкреслюючи, що це потребує формування відповідних «інститутів, які підтримують диверсифікацію, виробничу діяльність, створення гідних робочих місць, технологічну модернізацію та інновації» [6], вона не вказує, яким чином має здійснюватися ця підтримка. Інші вітчизняні науковці також розглядають інклюзивний розвиток як такий, що опирається на створення умов для гармонійного розвитку якомога ширшого кола соціальних груп – незалежно від їх релігійної приналежності, місця проживання, особливості когнітивного сприйняття світу чи фізичних можливостей [7; 8]. На нашу думку, проблему слід розглядати ширше і шукати шляхи її вирішення в контексті удосконалення структури інституційного середовища України – зменшення у ньому інститутів екстрактивного характеру і збільшення тих, що забезпечують переваги інклюзивного розвитку.

Постановка завдання, мети дослідження. Проаналізувати причини домінування в Україні екстрактивних інституційних чинників, охарактеризувати їх вплив на вибір конкурентних стратегій суб'єктів економічної діяльності та оцінити результати їх вибору з погляду структурної динаміки національної економіки і її конкурентоспроможності.

Метод або методологія проведення дослідження. Методами аналізу та синтезу виокремлено умови формування в Україні екстрактивних інститутів і їх вплив на економічні процеси, методом статистичного аналізу здійснено аналіз динаміки показників експорту машинобудівної продукції України, методи наукової абстракції та графічного моделювання використано для побудови механізму впливу інклюзивних інституцій на розвиток економіки, методом логічного узагальнення використано для формулювання гіпотези та висновків дослідження.

Викладення основного матеріалу (результати роботи). Інституційні чинники, поряд із традиційними виробничими, нині все більше визнаються такими, що визначають конкурентоспроможність соціально-економічних систем. «Саме інститути (в їх класичному розумінні як сукупності формальних та неформальних норм і правил) є тим середовищем, де виявляють себе економічні закони, саме через інститути знаходить своє вираження економічна політика. В той же час інститути, як фактори духовного, культурного, ідеологічного та політичного характеру, формують зміст економічної політики, ... активно впливаючи на характер економічного розвитку», зазначав Д. Норт [14]. Сукупність інститутів соціально-економічної системи утворює інституційне середовище, яке розглядається сучасними науковцями також як інститут, але особливого роду – як матриця розвитку вищого порядку, на основі якої відбувається формування і добір найефективніших економічних і соціальних інститутів [9; 15; 16]. Його загальною рисою, що проявляється на всіх структурних рівнях, є контроль за дотриманням норм і правил та їх відтворюваність [10]. Інституціоналісти підкреслюють,

що багатство народів залежить не тільки від тих ресурсів, якими вони володіють, скільки від тих правил, за якими вони можуть їх використовувати. [9; 10; 12; 16].

Залежно від характеристик інституційного середовища розвиток соціально-економічної системи може відбуватися за різними сценаріями, мати різну динаміку і різні результати. В контексті забезпечення сталого розвитку національної економіки важливим є розуміння того, які типи економічної поведінки суб'єктів господарювання стосовно конкурентів формуються в певному інституційному середовищі і як це впливає на стан і динаміку розвитку національної економіки в цілому. Для України ці питання є особливо актуальними, оскільки динаміка її соціально-економічного розвитку, на жаль, не відповідає вимогам часу і суспільним очікуванням.

Нами висловлено припущення, що причиною цього є не тільки недосконалість інституційного середовища в частині формування законодавчого поля економічної діяльності, а й низька дієвість регулятивних структур, яка породжує в суспільстві ті негативні явища, які називають корупцією. Адже економічна поведінка є багатовимірним явищем, характеризуючи результат вибору суб'єктом підприємницької діяльності того рішення, яке найбільше відповідає його стратегічним, тактичним чи оперативним цілям – залежно від системи пріоритетів. Як стверджують науковці, це залежить від мотивації суб'єкта господарювання до певного виду діяльності, від його схильності до певного способу вибору ресурсів для здійснення цієї діяльності, від форм відносин з партнерами, вміння і бажання залучати інвестиційні кошти для реалізації визначених стратегією цілей і багато чого іншого [17, с.199]. І кожна людина приймає рішення, виходячи з власної оцінки ситуації, яка цих рішень потребує. Та, згідно з положеннями теорії обмеженої раціональності, людина не може максимізувати корисність своїх дій, тому що має «неповну інформацію, обмежені увагу та розумові здібності, щоб визначити оптимальні цілі та прораховувати довгострокові наслідки прийнятих рішень щодо раціонального розміщення обмежених ресурсів» [18, с. 14]. І. Кірцнер, характеризуючи поведінку підприємців зазначав, що прийняття рішень у сфері економічної діяльності «відображає не просте маніпулювання заданими засобами з метою точної відповідності ієрархії заданих цілей, а ... дає саме уявлення про систему координат, яка пов'язує засоби і цілі, в межах яких відбувається розподіл ресурсів і економічно раціональна діяльність» [19, с.42].

Таке судження І. Кірцнера підтверджується і практикою економічної поведінки в Україні, де бізнес сформував свою систему координат, яка дає змогу оминати обмеження, що накладаються законодавством. Складні умови трансформаційного періоду, коли втратили чинність одні закони і ще не сформувались інші, зумовили розвиток неформальних бізнес-відносин, неписаних «правил гри», які давали змогу досягати економічної вигоди тим, хто був більш «переконливим» у своїх аргументах. Однак ця вигода не несла суспільної корисності, а значить – не давала змоги вирішувати соціально значущі проблеми, не сприяла накопиченню суспільного багатства і загальному соціально-економічному розвитку. В результаті того, що інституційне поле не наповнювалось тими складовими, які підтримували і стимулювали розвиток конкурентоспроможності через інновації, бізнес-середовище деформувалось у бік хижацького ресурсоспоживання і агресивної (поза цивілізованими рамками) конкурентної боротьби.

Д. Аджемоглу та Д. Робінсон – сучасні дослідники впливу інститутів на економічну динаміку – розкривають цей вплив через співвідношення екстрактивних та інклюзивних інститутів, які суттєво відрізняються за своїм впливом на економічні процеси [14; 20]. Екстрактивні економічні інститути сприяють перерозподілу доходів від загальної економічної діяльності на користь певних груп чи окремих учасників ринку (за словами авторів – «спрямовані на те, щоб відбирати доходи і блага в одній групі людей на користь іншої» [20, с. 81]. Тобто, вони забезпечують привласнення цими групами максимального доходу від використання ресурсів країни і фактично унеможливають ефективне контролювання їх діяльності суспільством. Вважаємо за потрібне зазначити, що їх поява у інституційному полі країни не завжди є результатом свідомого законотворення на користь окремих (зазвичай, потужних) економічних гравців, яких можна чітко ідентифікувати і які лобювали прийняття відповідних законів. Наприклад, в Україні такі інститути часто є гібридами формальних норм чинного законодавства і неформальних практик їх застосування – оскільки виникли внаслідок прогалин у чинному законодавстві, а закріпились в результаті недостатньо ефективного інфорсменту. Саме у цьому поєднанні, на наш погляд, вони і формують корупційну складову «ефективного бізнесу», яка проникає у всі сфери людської діяльності (табл.1).

Як видно із таблиці 1, наслідками існування екстрактивних економічних інститутів в Україні є не тільки зменшення ресурсів для загального соціально-економічного розвитку та, відповідно, значна диференціація доходів населення і зменшення обсягів споживчого попиту, а й негативний вплив на інноваційну сферу – вкладення капіталу в інноваційну діяльність дає меншу віддачу, ніж у розбудову корупційних схем.

Зважаючи на те, що найбільш потужними зацікавленими групами в Україні є власники (або розпорядники) сировинних ресурсів, лобювання їх інтересів через законодавчі органи ще більше розбалансовує структуру національної економіки, поглиблюючи її сировинну спеціалізацію, на що вказувалось нами у [21]. Підтвердженням цього, наприклад, є постійне зниження експорту Україною продукції машинобудування. Як свідчать дані офіційної статистики, починаючи з 2012 р. обсяги експорту машинобудівної продукції впали з 13,3 млрд. дол. США до 2,5 млрд. дол. США у 2019 р. а її частка у експорті за цей період знизилась із 19,3% до 5,1%, тобто, більш ніж утричі. Правда, у 2018 р. мало місце деяке зростання (а якщо порівняти із попереднім, 2017 роком, то його можна назвати доволі значним, оскільки обсяг

експорту зріс на 30,6% – до 4,7 млрд. дол. США); проте у відносному вимірі частка експорту цієї продукції продовжувала знижуватись і у 2019 р. впала вдвічі порівняно з 2018 р. (рис.1).

Таблиця 1. Умови формування в Україні екстрактивних інститутів і їх вплив на економічні процеси

Призначення і чинники формування екстрактивного інституту	Вплив на стратегію поведінки економічних акторів і економічні процеси
Непрозора система державних закупівель (введення у 2016 р. в дію системи ProZorro суттєво мінімізувало обсяги таких закупівель, та прийняття підзаконних актів про виняток для деяких видів закупівель (наприклад, про «Велике будівництво» або медичні закупівлі для боротьби з Covid-19 повернуло такі можливості)	Тіньове привласнення коштів бюджетів всіх рівнів – зменшує ресурси для реалізації соціально значущих програм
Необґрунтовані податкові пільги окремим галузям економіки	Отримання додаткових конкурентних переваг – стримує інноваційне оновлення галузі
Неформальне «оподаткування» бізнесу з боку контролюючих органів	«Вирішення питань» з контролюючими органами – перешкоджає реформуванню економічної діяльності і виведенню бізнесу із «тіні»
Непрозора система тарифоутворення на житлово-комунальні послуги	Спричиняє фактичне субсидування енергетичних компаній за рахунок населення – відсутність позитивних зрушень у наданні якісних послуг
Штучні обмеження учасникам інвестиційних та приватизаційних конкурсів в ході тендерних процедур	Обмежується доступ на ринки більш ефективних учасників – спричиняє перевитрати бюджетів
Недостатній захист прав власності	Зумовлює ризики втрати інноваційної монополії та уможливорює ризики рейдерського захоплення успішного бізнесу – нехтування інноваційними чинниками розвитку
Непрозорість контролювання процесів державного гарантування кредитів та рефінансування проблемних банків	Незаконне привласнення кредитних коштів – спричиняє втрати бюджету від зниження доходності банківського сектору
Недостатній контроль за функціонуванням «тіньових схем» виведення коштів державних підприємств через посередницькі структури	Низька ефективність діяльності державних підприємств – зменшення доходів у бюджету
Недостатньо розвинена ринкова інфраструктура	Інформаційна асиметрія щодо стану ринку – поширення кібератак та інших способів пошуку інсайдерської інформації для боротьби з конкурентами

Джерело: власна розробка

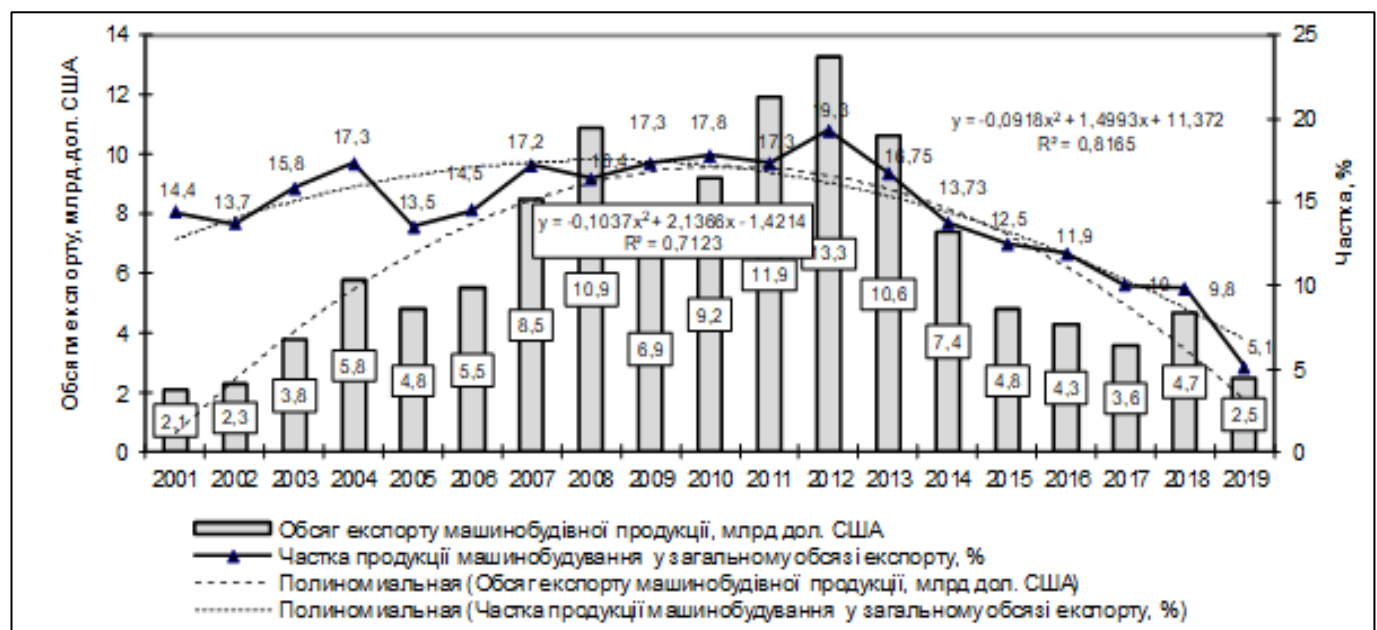

Рисунок 1. Динаміка показників експорту машинобудівної продукції України

Джерело: розраховано і побудовано за даними [22]

Варто зазначити, що саме при виробництві машинобудівної продукції створюється найбільша частка доданої вартості. Однак і розвиток цієї галузі є найбільш капіталомістким і ризикозалежним. Водночас галузь має велике суспільне значення, створюючи значну кількість робочих місць і потребуючи висококваліфікованих кадрів. До того ж, продукція машинобудівної галузі у багатьох випадках продукує цілий кластер інновацій, які генерують інноваційні імпульси в інші галузі економічної діяльності.

Проте на глобальному ринку продуктів і послуг успіх окремих інновацій не завжди супроводжується мультиплікаційним ефектом. Для цього вони мають бути принципово новими і проривними, тягнучи за собою відповідні зміни у технологічних системах інших (дотичних) сферах економічної діяльності. Такими, наприклад, є сучасні досягнення у IT-сфері, які дають змогу радикально перепроектувати багато виробничо-збутових процесів, зробивши їх менш витратними, більш гнучкими і з розширеним діапазоном функціональних можливостей. Водночас розробки у сфері проектування систем штучного інтелекту за їх широкого упровадження уже завтра потребуватимуть значних змін у структурі персоналу багатьох сфер економічної діяльності.

Необхідно підкреслити, що виробники унікальних продуктів, яким складно знайти заміну без зменшення споживчої цінності кінцевого продукту, є найбільш стійкими до загроз втрати споживачів. Саме унікальність продукції (послуг) підприємства і визначає його конкурентні переваги на внутрішньому ринку і формує експортоспроможність. І досягти унікальності продукції можна лише в ході інноваційної діяльності, причому – за високого рівня кваліфікаційної підготовки її учасників і належного технологічного оснащення дослідно-експериментальних робіт, оскільки саме за цих умов інноваційний процес може бути результативним.

Вирішення цих завдань потребує комплексного підходу і усебічної підтримки на інституційному рівні – передусім, через розбудову інклюзивних політичних та економічних інститутів (англ. «inclusiveness» – «залучення»). Такі інститути «заохочують великі маси людей до участі в економічній діяльності... Щоб бути інклюзивними, економічні інститути мають шанувати приватну власність, неупереджену систему права й надання публічних послуг для створення конкурентного середовища, у якому люди можуть здійснювати обмін і домовлятися. Має також бути гарантія можливості відкривати новий бізнес і обирати свій кар'єрний шлях» [20, с. 79]. Інклюзивні економічні інститути сприяють участі в економічних відносинах з можливістю отримання прибутку якщо не всіх, то більшості громадян країни. Зважаючи на ринкову конкуренцію, у якій виживають ті, що можуть створювати нові споживчі цінності, можна стверджувати, що вони стимулюють інновації і забезпечують стале економічне зростання та більш рівномірний розподіл багатства у суспільстві – а саме це відповідає цілям сталого розвитку.

На наш погляд, зміна структури інституційного середовища України у бік посилення його інклюзивних характеристик має досягатися не лише удосконаленням змісту і нормативів його економічних складових, а й введенням практики контролювання за дотриманням чинного законодавства до стандартів цивілізованого світу. Це забезпечить не тільки зменшення корупційної складової у діяльності дозвільних і контролюючих інститутів, а й активізації інноваційної діяльності у виробничо-підприємницькому секторі національної економіки. І це має здійснюватися комплексно і системно, а не окремими указами чи постановами уряду або регіональних органів влади, які носять фрагментарний характер і вирішують поточні проблеми життєдіяльності окремих (уразливих) верств населення країни чи регіону, як це інколи подається вітчизняними науковцями, що пропагують створення бізнесів для випуску продукції, призначеної для споживання такими соціальними групами або ж для залучення у такий бізнес осіб з обмеженими можливостями – для реалізації і їх інтелектуальних і творчих здібностей [7; 8]. Такої підтримки потребують не стільки окремі соціальні групи, а цілі сфери діяльності, однак підтримка має бути обґрунтованою – з позиції суспільної корисності.

Між тим, в Україні в промисловому секторі з кожним роком зменшується кількість упроваджених новацій, а також – віддача від їх упровадження. Останню в умовах домінування екстрактивних інститутів доцільно виміряти не зростанням дохідності господарювання (оскільки менеджмент практикує так звану «оптимізацію» податків), як збільшенням обсягів реалізації продукції (в тому числі – інноваційної). Дані офіційної статистики показують, що з кожним роком в Україні ці показники погіршуються – як у відносному, так і абсолютному значенні. Зокрема, у 2019 році частка інноваційної продукції у загальному її обсязі склала всього 1,3 %, а кількість виведених на ринок інновацій зменшилась порівняно з попереднім, 2018 роком, майже наполовину (з 3843 до 2148 одиниць) [23].

Доцільно припустити, що значне погіршення результативності у цій сфері діяльності насамперед пояснюється відсутністю належного стимулювання інноваційної праці. На підтвердження цього припущення у попередній роботі нами було проведено структурно-динамічний аналіз сукупності задіяних у сфері наукових досліджень і розробок працівників [24]. Результати такого аналізу засвідчують втрату інтересу до такої діяльності – як загалом, так і за категоріями працівників з науковими ступенями (дані не враховують тимчасово окуповані території України).

Так, у 2014 р. кількість працівників, задіяних у виконанні наукових досліджень і розробок складала 136123 особи, а у 2019 р. – тільки 79264, тобто, майже вполовину менше (точніше – на 41,8%). З них тих, що мають науковий ступінь доктора наук – відповідно з 9983 до 6526 осіб (34,6%), кандидата наук – з 37082 до 16929 (54,3%). Як видно, найбільший відтік наукових кадрів із сфери НДДКР відбувся з числа молодих науковців (такими є передусім ті, що здобувають науковий ступінь доктора філософії) – їх стало майже наполовину менше. Так само катастрофічно низько впала і кількість осіб, що виконують техніко-інженерну роботу – відсотковому відношенні в 2019 р. вони склали 9,4% від усіх задіяних у НДДКР (у 2014 було 9,0%),

проте в абсолютному їх кількість знизилась за 7 років з 12299 до 7470 осіб. Зате частка персоналу допоміжного (який виконує рутинну, не творчу роботу) за цей час зросла з 16,5% до 26,1% від усієї кількості зайнятих в НДДКР – розрахунки проведено нами за [23].

І цьому є логічне пояснення, адже пріоритетними напрямками економічного зростання в Україні визнано агропромисловість, а не промисловість, що підтверджується і пільговими ставками ПДВ, і умовами дотування підприємств АПК. Це зіграло свою позитивну роль на етапі становлення галузі, однак такі пільги мали б бути прив'язані і до умов використання земельних ресурсів – для їх бережливого і екологічно прийняттого використання. На жаль, в законодавстві ці умови не зафіксовано. І за прихильності великих агрофірм до вирощування технічних монокультур та відсутності контролю за дотриманням ними сівозмін (чому сприяє чинний в Україні порядок землевикористання, а не землеволодіння), відбувається прискорення ерозії земель сільськогосподарського призначення, вітчизняний чорнозем перестає бути цінним природним ресурсом, а дешева оренда землі залишається джерелом надприбутків тих, хто її використовує. Тому такий активний опір чиниться ними введенню в дію закону про продаж землі сільськогосподарського призначення, і тому в самому Законі закладені умови його відтермінування, які фактично сприяють підтриманню статус-кво в агросекторі ще на кілька років. А Україна продовжує виступати на глобальному ринку як постачальник сировини, чому сприяють і низькі норми плати за природні ресурси, які спонукають бізнес до переважно рентоорієнтованої поведінки.

Необхідно відходити від політики збереження/надання необґрунтованих пільг користувачам природних ресурсів, які використовують їх для подальшого зміцнення своєї економічної влади. У розвинених економіках дієвим і сукупним стимулом з боку зовнішнього середовища виступає конкуренція – причому не тільки за ринки, а й за найцінніші ресурси, якими у більшості розвинених країн уже протягом тривалого часу визнаються кваліфіковані працівники. І це очевидно – адже саме вони є носіями нових ідей, які можуть матеріалізуватись у нові товари і послуги. Наслідком конкуренції за людські ресурси є постійне зростання вартості людської праці в таких економіках. Для України, де досі інтелектуальна праця не цінується належним чином, де фахівці, на підготовку яких витрачено значні кошти, отримують (офіційно) заробітну плату на рівні мінімальної – це проявляється у збільшенні масштабів відтоку робочої сили в ті країни, де навіть некваліфікована праця цінується вище. Тому зусилля уряду, а також соціально відповідальних представників бізнесу мають бути спрямовані на те, щоб підвищити вартість інтелектуальної праці, а громадськість – проявляти соціальну активність у відстоюванні інтересів найманих працівників. В підсумку, це може дати змогу Україні подолати технологічну відсталість, не наздоганяючи розвинені країни шляхом копіювання і вдосконалення існуючих технологічних розробок, а використовуючи творчий потенціал людського капіталу для створення проривних інновацій з принципово новими функціональними можливостями.

Структурно-логічну схему механізму впливу інклюзивних інститутів на економічні процеси проілюстровано на рис. 2, який адаптовано до завдань дослідження з урахуванням попередніх досліджень [25, с.109].

Як видно із складу структурних елементів даного механізму, для забезпечення структурної збалансованості сталого розвитку національної економіки інституційне середовище країни має характеризуватися:

- обґрунтованим поєднанням інструментів державного регулювання і ринкового координування економічних процесів, що забезпечуватиме належну інституційну регламентацію економічних відносин учасників ринку і мінімізуватиме корупційну складову у їх рішеннях і діях;

- наявністю інституційних запобіжників створенню екстрактивних схем розподілу національного багатства (через розвиток громадянського суспільства), що забезпечуватиме дотримання принципів соціальної справедливості стосовно усіх верств населення та сприятиме зменшенню диференціації доходів та подоланню бідності;

- валентними податковими чи кредитними преференціями підприємницьким структурам, що розвивають високотехнологічні види економічної діяльності із високим рівнем доданої вартості, це сприятиме підвищенню їх інноваційної активності та стимулюватиме суб'єкти підприємництва до участі у фінансуванні прикладних досліджень і розробок спеціалізованих дослідницьких організацій чи університетів або ж до створення власних проектно-дослідницьких центрів чи лабораторій;

- наявністю у структурі інституційного середовища чітких норм і регламентів щодо захисту прав інтелектуальної власності, що сприятиме підвищенню привабливості інтелектуальної праці і зміцненню структури попиту на освітні послуги в бік розвитку новітніх інженерно-виробничих і технологічних спеціальностей та підвищенню ефективності інноваційної діяльності суб'єктів підприємництва.

Як видно із змісту завдань, що мають вирішуватися інструментами інституційної регламентації економічної діяльності, в інституційному середовищі країни мають домінувати інклюзивні економічні інститути, які, з одного боку, створюватимуть рівні умови роботи на ринку усім суб'єктам економічної діяльності, а з іншого – сприятимуть обґрунтованими інституційними преференціями залученню в економічну активність усіх (в т.ч. уразливих) верств соціуму; це підвищуватиме соціальну активність населення країни і розширюватиме можливості розвитку і нарощування її інтелектуального капіталу, а як наслідок – сприятиме вирішенню завдань підвищення ефективності економічної діяльності і захисту довкілля.

Галузь застосування результатів. Дослідження можуть використовуватись органами державного управління та місцевого самоврядування, суб'єктами господарювання, закладами освіти й науки у навчальній та науковій діяльності.

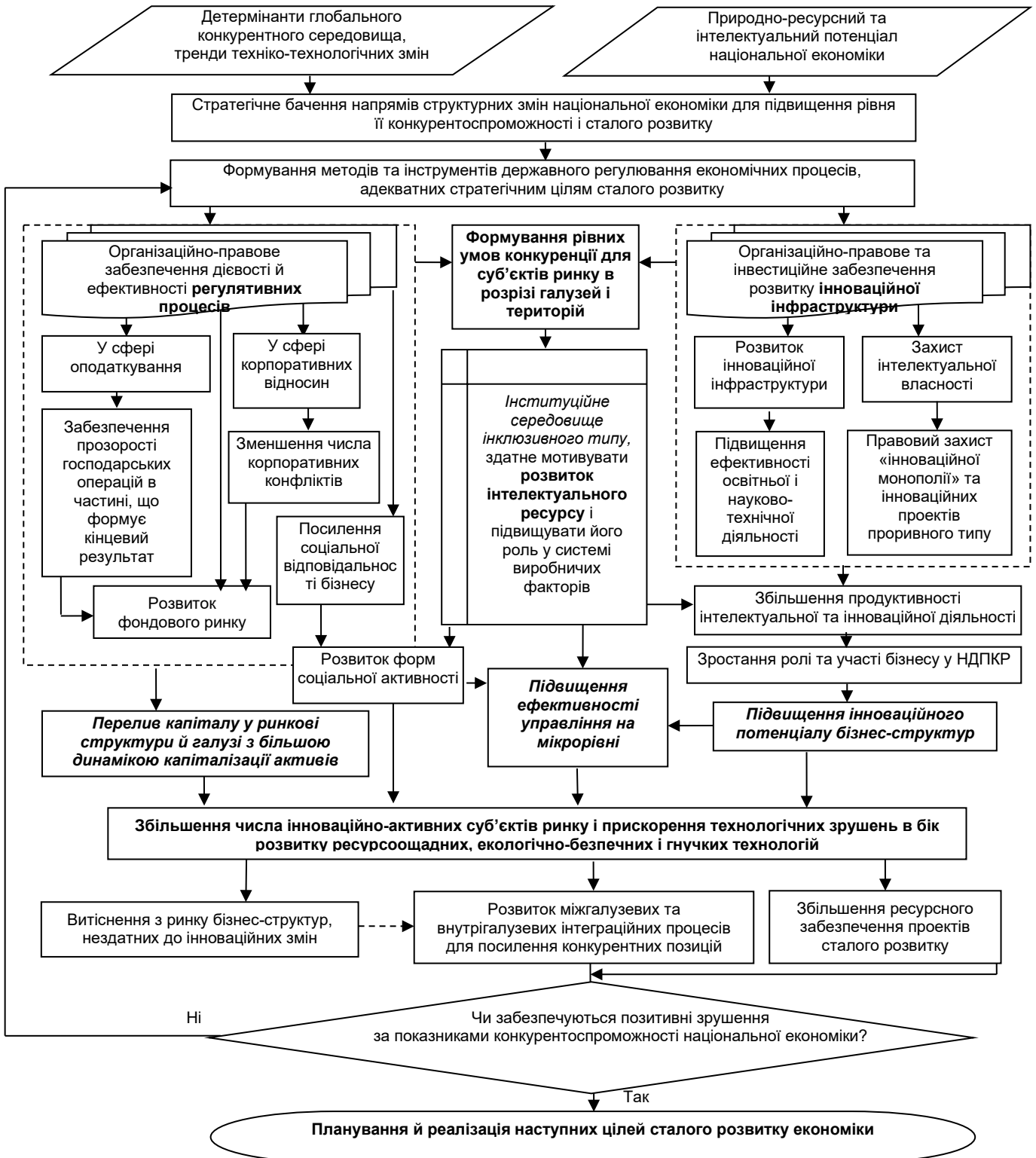

Рисунок 2. Механізм впливу інклюзивних інституцій на розвиток економіки

Висновки і перспективи подальших досліджень. Інклюзивний розвиток має стати невід'ємною складовою концепції сталого розвитку України, передбачаючи модернізацію національної економіки, трансформацію імперативів економічного зростання за рахунок розвитку соціального капіталу країни, підвищення соціальної активності та залучення у процес якісних змін широких верств населення. Соціальна активність у розмаїтті її форм та результатів забезпечить генерування нових суспільно корисних ідей та їх реалізацію в різних сферах людської діяльності. Важливо спрямовувати її у русло, яке сприятиме створенню нових знань і їх матеріалізації у нові споживчі цінності, що можуть успішно конкурувати на перспективних з погляду доданої вартості сегментах глобального ринку. Цьому сприятиме розбудова інституційного середовища у бік витіснення екстрактивних інститутів і розширення сфери впливу інститутів, що відповідають завданням інклюзивного розвитку. Це дасть змогу Україні знайти більш перспективне місце у світовому

розподілі праці, позбутись клейма постачальника сировини і долучитись до «інклюзивної глобалізації» в якості продуцента високих технологій. Розроблення відповідних науково-методичних рекомендацій і має стати предметом наступних досліджень.

Список використаних джерел

1. *The Inclusive Growth and Development Report 2017. Insight Report the World Economic Forum*. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Forum_IncGrwth_2017.pdf.
2. Реконструктивний економічний розвиток: основні напрями, ефективність і соціальна справедливість / За ред. Гейця В. М., Гриценка А. А. Київ: Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2016. 240 с.
3. *Darvas Z. An anatomy of inclusive growth in Europe*. Bruegel, 2016. URL: http://bruegel.org/wp-content/uploads/2016/10/BP-26-26_10_16-final-web.pdf.
4. *Gupta J. Sustainable development goals and inclusive development. International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics*. June 2016, Vol. 16. Iss. 3. P. 433–448. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10784-016-9323-z>
5. Базиліук А. Інклюзивне зростання як основа соціально-економічного розвитку. *Економіка та управління на транспорті*. 2015. Вип. 1. С. 19–29.
6. Продіус О. І. Проблеми та перспективи інклюзивного розвитку в умовах глобалізації. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Економіка і управління*. Том 30 (69). №4, 2019 С.71-75. DOI: <https://doi.org/10.32838/2523-4803/69-4-37>.
7. Тараненко І. Модифікація глобалізаційно-інноваційної моделі світової економіки на засадах сталого розвитку: нові виміри конкурентоспроможності. *Європейський вектор економічного розвитку*. 2013. Вип. 1(12). С. 172–185.
8. Федулова Л. Інклюзивні інновації в системі соціально-економічного розвитку. *Економіка: реалії часу*. 2016. № 3(25). С. 56–65.
9. Болотіна Є. В., Шубна О. В. Інституціональні матриці суспільства та трансформаційна економіка України. *Бізнес-Інформ*. 2016. №10. С. 14-21.
10. Качала Т. Структурні особливості інституційного середовища економіки України. *Економіст*, 2011. № 11, с. 18-22.
11. Лагутін В. Д. Можливості інституційного аналізу суспільної стабільності та розвитку. *Вісник КНТЕУ*. 2018. № 3 (119). С. 37-52.
12. *North D. Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990, 159 p.
13. *Acemoglu D., Robinson J. A. Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty*. New York: Crown Business, 2012. 529 p.
14. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. Пер. з англ. І. Дзюб. К. : Основи, 2000. 198 с.
15. Кирдина С. Теория институциональных матриц. *Постсоветский институционализм: монография*: / Под ред. Р. М. Нуреева, В. В. Дементьева. Донецк: «Каштан», 2005. 480 с. С. 75-101.
16. Гриценко А. А. Институциональная архитектура: объект, теория и методология. *Постсоветский институционализм: монография* / Под ред. Р.М. Нуреева, В.В. Дементьева. Донецк: «Каштан», 2005. 480 с. С. 49-74.
17. Кудінова А. В. Підприємницька поведінка: сутність та детермінанти її еволюції. *Актуальні проблеми економіки*. 2004. №4. С.104-111.
18. *Simon H. A. Rationality as Process and as Product of Thought. Richard T. Ely Lecture. American Economic Review*, 86 May 1978. V.68. №.2. P.1–16. URL: [http://www.business.illinois.edu/josephm/BA504_Fall%202008/Session%208/Simon%20\(1978\).pdf](http://www.business.illinois.edu/josephm/BA504_Fall%202008/Session%208/Simon%20(1978).pdf)
19. Кирцнер И. Конкуренция и предпринимательство / Пер. с англ.; под ред. А.Н. Романова. М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. 239 с.
20. Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності / Пер. з англ. О. Дем'янчука. Київ: Наш формат, 2016. 504 с.
21. *Stadnyk V., Sokoliuk G., Goncharuk A., Matvijets O. Institutional Factors of Competitiveness and Development of the National Economy. Atlantis Press. Advances in Economics, Business and Management Research*, 2019. Vol. 99. P. 376-398. DOI:10.2991/mdsmes-19.2019.71
22. Товарна структура зовнішньої торгівлі України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/zd/tsztt/tsztt_u/tsztt_0217_u.htm
23. Наука та інноваційна діяльність. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/ni/ind_rik/ind_u/2002.html
24. Соколюк Г. О., Хомич Л. В. Мотиваційні чинники соціальної активності в контексті завдань сталого розвитку економічних систем. *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки*. 2018. № 5, т. 1. С. 121-126.
25. Стадник В. В. Системне забезпечення мотивації інноваційного розвитку підприємницьких структур: монографія. Хмельницький: ХНУ, 2009. 271 с.

References

1. *The Inclusive Growth and Development Report 2017. Insight Report the World Economic Forum*. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_Forum_IncGrwth_2017.pdf.
2. *Rekonstruktyvnyi ekonomichnyi rozvytok: osnovni napriamy, efektyvnist i sotsialna spravedlyvist (2016). [Reconstructive economic development: main directions, efficiency and social justice]* Za red. Heitsia V. M., Hrytsenka A. A. Kyiv: In-t ekon. ta prohnozuv. NAN Ukrainy.
3. Darvas, Z. (2016). *An anatomy of inclusive growth in Europe*. Bruegel. URL: http://bruegel.org/wp-content/uploads/2016/10/BP-26-26_10_16-final-web.pdf.
4. Gupta, J. (2016). *Sustainable development goals and inclusive development*. *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics*. June, Vol. 16. Iss. 3. pp. 433–448. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10784-016-9323-z>
5. Bazyliuk, A. (2015). *Inklyuzyvne zrostannia yak osnova sotsialno-ekonomichnoho rozvytku. [Inclusive growth as a basis for socio-economic development]*. *Ekonomika ta upravlinnia na transporti*, 1. 19–29.
6. Prodius, O. I. (2019). *Problemy ta perspektyvy inklyuzyvnoho rozvytku v umovakh hlobalizatsii [Problems and prospects of inclusive development in the context of globalization]*. *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho*. Seriya: Ekonomika i upravlinnia, Tom 30 (69). №4, pp.71-75. DOI: <https://doi.org/10.32838/2523-4803/69-4-37>.
7. Taranenko, I. (2013). *Modyfikatsiia hlobalizatsiino-innovatsiinoi modeli svitovoi ekonomiky na zasadakh staloho rozvytku: novi vymiry konkurentospromozhnosti [Modification of the globalization and innovation model of the world economy on the basis of sustainable development: new dimensions of competitiveness]*. *Yevropeyskyi vektor ekonomichnoho rozvytku*, 1(12). 172–185.
8. Fedulova, L. (2016). *Inklyuzyvni innovatsii v systemi sotsialno-ekonomichnoho rozvytku [Inclusive innovations in the system of socio-economic development]*. *Ekonomika: realii chasu*, 3(25). 56–65.
9. Bolotina, Ye. V., Shubna, O. V. (2016). *Instytutsionalni matrytsi suspilstva ta transformatsiina ekonomika Ukrainy [Institutional matrices of society and transformational economy of Ukraine]*. *Biznes-Inform*, 10. 14-21.
10. Kachala, T. (2011). *Strukturni osoblyvosti instytutsiinoho seredovyschcha ekonomiky Ukrainy [Structural features of the institutional environment of Ukraine's economy]*. *Ekonomist*, 11. 18-22.
11. Lahutin, V. D. (2018). *Mozhlyvosti instytutsiinoho analizu suspilnoi stabilnosti ta rozvytku [Possibilities of institutional analysis of social stability and development]*. *Visnyk KNTEU*, 3 (119). 37-52.
12. North, D. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.
13. Acemoglu, D., Robinson, J. A. (2012). *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity and Poverty*. New York: Crown Business.
14. Nort, D. (2000). *Instytutsii, instytutsiina zmina ta funktsionuvannia ekonomiky [Institutions, institutional change and the functioning of the economy]*. *Per. z anhl. I. Dziub. K. : Osnovy*.
15. Kirdina, S. (2005). *Teoriya institutsional'nykh matrits. Postsovetskiy institutsionalizm: monografiya [Institutional matrix theory. Post-Soviet institutionalism: monograph]*. Pod red. P. M. Nureeva, V. V. Dement'yeva. Donetsk: «Kashtan», 480 p. pp. 75-101.
16. Gritsenko, A. A. (2005). *Institutsional'naya arkhitektonika: ob'ekt, teoriya i metodologiya. Postsovetskiy institutsionalizm: monografiya [Institutional architectonics: object, theory and methodology. Post-Soviet institutionalism: monograph]*. Pod red. P. M. Nureeva, V. V. Dement'yeva. Donetsk: «Kashtan», 480 p. pp. 49-74.
17. Kudinova A. V. (2004). *Pidpriemnytska povedinka: sutnist ta determinanty yii evoliutsii [Entrepreneurial behavior: the essence and determinants of its evolution]*. *Aktualni problemy ekonomiky*, 4. 104-111.
18. Simon, H. A. (1978). *Rationality as Process and as Product of Thought*. Richard T. Ely Lecture. *American Economic Review*, 68 May. Vol. 68. No 2. pp. 1–16. URL: [http://www.business.illinois.edu/josephm/BA504_Fall%202008/Session%208/Simon%20\(1978\).pdf](http://www.business.illinois.edu/josephm/BA504_Fall%202008/Session%208/Simon%20(1978).pdf)
19. Kirtsner, I. (2001). *Konkurentsia i predprinimatel'stvo [Competition and entrepreneurship]*. *Per. s angl.; pod red. A. N. Romanova. M.: YuNITI-DANA*.
20. Adzhemoglu D., Robinson Dzh. (2016). *Chomu natsii zanepadaiut? Pokhodzhennia vlady, bahatstva i bidnosti [Why are the nationalities concerned? Walking power, wealth and life]*. *Per. z anl. O. Dem'ianchuka*. Kyiv: Nash format.
21. Stadnyk V., Sokoliuk G., Goncharuk A., Matvijets O. (2019). *Institutional Factors of Competitiveness and Development of the National Economy*. Atlantis Press. *Advances in Economics, Business and Management Research*, Vol. 99. pp. 376-398. DOI:10.2991/mdsmes-19.2019.71
22. *Tovarna struktura zovnishnoi torhivli Ukrainy [Commodity structure of Ukraine's foreign trade]*. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/zd/tsztt/tsztt_u/tsztt0217_u.htm
23. *Naukova ta innovatsiina diialnist [Scientific and innovative activity]*. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/ni/ind_rik/ind_u/2002.html
24. Sokoliuk, G. O., Khomych, L. V. (2018). *Motyvatsiini chynnyky sotsialnoi aktyvnosti v konteksti zavdan staloho rozvytku ekonomichnykh system [Motivational factors of social activity in the context of tasks of sustainable development of economic systems]*. *Visnyk Khmelnytskoho natsionalnoho universytetu. Ekonomichni nauky*. no 5. Vol. 1. pp. 121-126.
25. Stadnyk, V. V. (2009). *Systemne zabezpechennia motyvatsii innovatsiinoho rozvytku pidpriemnytskykh struktur: monohrafiia [System support of motivation of innovative development of business structures: monograph]*. *Khmelnytskyi: KhNU*, 271 p.

ДАНИ ПРО АВТОРІВ

Стадник Валентина Василівна, доктор економічних наук, професор, професор кафедри менеджменту, адміністрування та готельно-ресторанної справи
Хмельницький національний університет,
вул. Інститутська, 11 м. Хмельницький, 29016 Україна
e-mail: stadnyk_v_v@ukr.net
orsid.org/0000-0002-2095-3517
<https://publons.com/researcher/3600311/valentyna-stadnyk/>

Соколюк Галина Олександрівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту, адміністрування та готельно-ресторанної справи
Хмельницький національний університет
вул. Інститутська, 11 м. Хмельницький, 29016 Україна
e-mail: sokoliukg@ukr.net
orsid.org/0000-0003-2589-5376
<https://publons.com/researcher/3600270/galyana-sokoliuk/>

Хомич Лілія аспірант кафедри менеджменту, адміністрування та готельно-ресторанної справи
Хмельницький національний університет
вул. Інститутська, 11 м. Хмельницький, 29016 Україна

ДАНИЕ ОБ АВТОРАХ

Стадник Валентина Васильевна, доктор экономических наук, профессор, профессор кафедры менеджмента, администрирования и гостинично-ресторанного дела
Хмельницкий национальный университет
ул. Институтская, 11 г. Хмельницкий, 29016 Украина
e-mail: stadnyk_v_v@ukr.net

Соколюк Галина Александровна, кандидат экономических наук, доцент, доцент кафедры менеджмента, администрирования и гостинично-ресторанного дела
Хмельницкий национальный университет
ул. Институтская, 11 м. Хмельницкий, 29016 Украина
e-mail: sokoliukg@ukr.net

Хомыч Лилия, аспирант кафедры менеджмента, администрирования и гостинично-ресторанного дела
Хмельницкий национальный университет
ул. Институтская, 11 м. Хмельницкий, 29016 Украина

DATA ABOUT THE AUTHORS

Stadnyk Valentyna, Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of Management, Administration and Hotel and Restaurant Business
Khmelnyskyi National University
street Institutskaya, 11 Khmelnytsky, 29016 Ukraine
e-mail: stadnyk_v_v@ukr.net

Sokolyuk Galyna, PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Management, Administration and Hotel and Restaurant Business
Khmelnysky National University
street Institutskaya, 11 Khmelnytsky, 29016 Ukraine
e-mail: sokoliukg@ukr.net

is a graduate student of the Department of Management, Administration and Hotel and Restaurant Business
Khmelnysky National University
street Institutskaya, 11 Khmelnytsky, 29016 Ukraine

Подано до редакції 26.11.2020

Прийнято до друку 11.12.2020